

מבט ממעוף הציפור על ארמון מבצר ההר (צילום מבלון; פסקל, דרון ודודי, באדיבות משלחת החפירות)

קברו של המלך

גילוי קבר הורדוס בהרודיון

אהוד נצר

בהשתתפות יעקב קלמן, רועי פורת ורחל צ'אצ'י-לוריס

020

גליליא
נובמבר
2007

אלה תולדות

את עיקר המידע ההיסטורי על הרודיון, כמו על אתרים אחרים מימי הורדוס, אנו שואבים משני ספריו העיקריים של יוסף בן מתתיהו (המוכר גם בשם יוספוס פלביוס) – "מלחמת היהודים ברומאים" ו"קדמוניות היהודים". בפועל קיימים בכל אחד משני הספרים הללו שלושה אזכורים מרכזיים להרודיון, המקבילים במידה מרובה זה לזה. הקטע הראשון* עוסק באירועים שאירעו בשנת 40 לפנה"ס ואשר שיאם היה הקרב שנערך במקום שבו נבנתה, לימים, הרודיון. הקטע השני** מתאר את האתר כפי שהיה ידוע ואולי אף מוכר לסופר, והקטע השלישי*** מתאר את מסע ההלוויה, את המיטה שעליה נישאה גופתו של המלך הורדוס ואת הפריטים שנתלו אליה, כמו הכתר והשרביט שהיו עשויים מזהב.

מלבד שלושת המקומות האלו, מוזכרת הרודיון גם ברשימת המחוזות מן התקופה⁴ וברשימת המקומות שבהם ביקר האורח הרומי הנכבד ביותר שהורדוס אירח – מרקוס אגריפס, בשנת 15 לפנה"ס⁵.

את הרודיון ביקרו נוסעים רבים במאות השנים האחרונות, אך התיאורים המפורטים ביותר הם של סוקרים אחדים, שביקרו באתר בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 לספירה, ביניהם פליסיאן דה-סוסי קלוד קונדור (Condor), הורציו קיצ'נר (Kitchener) וקרל שיק (Schick). הראשון שזיהה את האתר כהרודיון (קודם לכן זוהה האתר, בין השאר, כמצודה צלבנית) היה החוקר האמריקני הנודע אדוארד רובינסון (Robinson), שביקר באתר בשנת 1838. האתר, שתושבי האזור כינוהו "ג'אבל פורידיס", נמצא כ-12 קילומטרים מדרום לירושלים. הוא משתרע על שטח של כ-250 דונם וכולל את הגבעה דמוית הר הגעש (הנוצרת בכתבי יוסף בן מתתיהו פעמים רבות כ"הר ההרודיון"), שחלקה מעשה ידי אדם; ומצפון לה ולמרגלותיה, את המכלול הנרחב, שאנו כינינו אותו בשם "הרודיון תחתית", כ-150 דונם שטחו.

החפירות הראשונות באתר, בראשות האב וירג'יליו קורבו (Corbo), נערכו בין השנים 1962 ו-1967 בידי ארכיאולוגים מבית-הספר למקרא של הפרנציסקנים, בעיר העתיקה של ירושלים. בחפירות אלו נחשפו חלקים ניכרים מן הבניין העגול שבנה הורדוס על ראש הגבעה. בעת הכשרת האתר לביקורי הקהל, שביצעה רשות הגנים הלאומיים (כיום רשות הטבע והגנים), נחשפו בפיקוחו של הארכיאולוג גדעון פרסטר עוד כמה חלקים מן המבנה העגול וכן קצהו של גרם המדרגות שעלה אל הפסגה.

בשנת 1972 החל כותב שורות אלו, ביוזמתו, בסדרת חפירות בהרודיון, הנמשכת, בהפסקות, עד עצם היום הזה. החפירות החלו בהרודיון תחתית, במסגרת עבודת דוקטורט ובהיקף מצומצם, מתוך כוונה להכיר כמה מן השרידים שניתן היה לשייך לימיו של הורדוס. במקביל ערך כותב שורות אלו, בהשתתפות בית-ספר שדה כפר עציון והארכיאולוג שמעון ארזי, גם חפירות בתוך ההר שבהן נסקרו, ובחלקם גם נחשפו, בורות מים מימי הורדוס ומנהרות מימי בר-כוכבא. החפירות התרחבו והלכו עם השנים, ובמיוחד עם הכרזת הרודיון רבתי – ההר יחד עם הרודיון תחתית – כגן לאומי,

פרופ' אהוד נצר על רקע אזור ההר בהרודיון שבו מתבצעות החפירות (תצלום: גילי סומך, באדיבות משלחת החפירות)

* מלחמת היהודים ברומאים (בתרגום י.ג. שמחוני, הוצאת מסדה, להלן: מלחמת), א', י"ג, ז'-ח'; קדמוניות היהודים (בתרגום א. שליט, הוצאת מסדה, להלן: קדמוניות) י"ד 358.

** מלחמת א', כ"א, י'; קדמוניות ט"ו, 323-325.

*** מלחמת א', ל"ג, ט'; קדמוניות י"ז, 196-199.

+ מלחמת ג', ג', ה'.

++ קדמוניות ט"ז, 12-14.

מדובר במכלול אדריכלי, למעשה ארמון ענקי, שְׁלָל לא רק את אגפי הארמון ומתקניו, אלא גם את אחוזת קברו של הורדוס; את בירת המחוז; מצודה; ומונומנט (ראו בהמשך) הנצפה ממרחקים. נוסף על כך היה זה האתר היחיד מבין מפעלי הבנייה של המלך הבנאי שנשא את שמו, ומדובר בשליט אשר בנקל היה יכול לקרוא על שמו ערים שייסד (או ששיקם) – כמו שומרון, קיסריה ואנטיפטרוס.

הורדיון נבנתה כפתרון לבעיה שהורדוס, קרוב לוודאי, גרם לעצמו בצעירותו – באותה עת היה כבן 33 – ככל הנראה ברגע שהיה מצוי בסערת נפש. הדבר אירע בשנת 40 לפנה"ס, במרוצת יממה, או אפילו כ-12 שעות, שבהן עמד הורדוס בסדרה של התנסויות אשר הפער בין החיים לבין המוות בהן היה קצר מאוד. דומה כי בעקבות יום גורלי זה בחייו, נדר הורדוס נדר כי באתר שבו נבנתה לאחר מכן הורדיון ייקבר בבוא יומו, וכי אתר זה גם ינציח את שמו. יוסף בן מתתיהו בכתביו אמנם אינו מזכיר במפורש נדר כזה, אך לעניות דעתנו, זהו ההסבר ההגיוני ביותר לקבורתו של הורדוס במדבר.

ובעת מנוסתו היו היהודים קשים לו מן הפרתים, כי הקיפו עליו בלי הרף ובמרחק ששים ריס מירושלים התיצבו למערכה למולו ונלחמו אתו זמן רב. אך הורדוס גבר והמית רבים מהם לפי חרב. ואחרי זמן בנה עיר במקום ההוא לזכר נצחונו ופאר אותה בארמונות נהדרים וגם בירה בצורה מאד הקים בה וקרא לה הירודיון על שמו.
מלחמת א', י"ג, ח'

באותו יום גורלי החליט הורדוס להימלט מירושלים יחד עם בני משפחתו, שומרי ראשו ונאמניו, מבצע שחייב הפגנת תושייה ומנהיגות ולווה בלא כל ספק במתח רב. שעות מספר לאחר מכן, אולי כתוצאה מן המתח שבו היה נתון, איבד הורדוס את שלוות רוחו וכמעט שם קץ לחייו לאחר שאמו נפגעה ב"תאונת דרכים" בלשון ימינו (מדובר בעגלה שנשתה על צדה או התהפכה):

אולם כשנהפכה העגלה ואמו היתה בסכנת מוות, כמעט טרף את נפשו בהתרגשותו בגללה ובפחדו שמא ידביקו אותו האויבים הרודפים (אחריו) בשל העיכוב שבא מחמת המקרה הזה. ואמנם שלף את חרבו, ובעוד הוא

במחצית שנות השמונים. עתה נחשפו חלקים רבים של "מכלול הבריכה" – גן גדול מוקף סטווים (עזרות עמודים), שבמרכזו בריכה בגודל 45x70 מ' – וכן נערכו בדיקות באגפים השונים שסביב מכלול הבריכה. בין השאר נחשף כאן בית-מרחץ גדול בסגנון רומי. במרוצת השנים החל כותב שורות אלה, תחילה לא מתוך כוונה מוצהרת, בחיפוש אחר קברו של המלך, שהתרכז כולו בהרודיון תחתית, חיפוש אשר נמשך עד למחצית שנת 2006.

מבט ממזרח למערב על מכלול הבריכה, בלב הורדיון תחתית

הקמתו של הגן הלאומי, ששטחו כ-600 דונם – שעמד לכלול בין השאר גם גני נוי עתיקים משוחזרים – נפסקה עם פרוץ האינתיפאדה בשנת 1987. עם חידוש החפירות בשנת 1997, נעשה ניסיון להמשיך בפיתוח הגן הלאומי, ואל מחבר המאמר הצטרפו הארכיאולוג יעקב קלמן והארכיאולוגית-אדריכלית רחל צ'אצ'י-לוריס. העבודה שבה ונעצרה עם פרוץ האינתיפאדה השנייה, בשנת 2000, אך בשנת 2005 חזרה המשלחת אל האתר במאמץ להשלים את החיפוש אחר קבר הורדוס. במחצית שנת 2006, הועבר מרכז הכובד של החיפושים אל מדרון ההר; בשלב זה הצטרף אל המשלחת גם הארכיאולוג רועי פורת.

המלך הבנאי

הורדיון הוא אתר ייחודי מבחינות רבות, אך ההיבט הבולט מכולם הוא ההיבט האדריכלי, במובן הרחב של המילה.

אומר לפגוע בעצמו, עצרו בו העומדים עליו והכריעוהו במספרם ואמרו, שלא מן הדין הוא שיעזבם לנפשם (בשעה) שעתידיים הם להיות טרף לאויבים;

קדמוניות היהודים, ט"ו 356-357

הורדוס התאווש והמשיך במסעו לכיוון ארץ הנבטים, לא לפני שבסביבות הרודיון נערך קרב בינו ובין אנשיו של מתתיהו אנטיגונוס, שרדפו אחריו מרגע שהתברר כי נעלם מירושלים. הורדוס ניצח בקרב, והצליח להמשיך בדרכו, להשאיר את בני משפחתו במצדה ולהגיע בסופו של דבר לרומא, שבה מינה אותו הסנאט הרומאי למלך מטעמו על ארץ ישראל. כל זאת על פי יוסף בן מתתיהו, בספריו "מלחמת היהודים ברומאים" ו"קדמוניות היהודים". נציין כי גם אם הורדוס לא בא ממשפחה עם "רקע מלכותי", הרי לא זו בלבד שהוא השתייך למשפחה מכובדת, אלא שבצעירותו מילא תפקידים בכירים, דוגמת מושל הגליל ומושל דרום סוריה.

שלושת האירועים הללו, שאירעו בתוך זמן קצר, לא יכלו שלא להותיר רישום עז בנפשו של המלך, אשר בעקבותיהם נדר קרוב לוודאי את נדרו, כפי שציינו קודם לכן: להנציח את שמו באתר המדברי שבו נערך הקרב, ואף להיקבר בו. מימוש נדרו זה חייב פתרון יוצא דופן בתחום הבנייה, תחום שבו הורדוס הוכיח את עצמו מעל ומעבר.

הבריחה מירושלים התרחשה בעקבות חילופי שלטון. את מקום הורקנוס השני, הכהן הגדול החשמונאי ששלט בחסות הרומאים, תפס אחיינו, מתתיהו אנטיגונוס, שכרת ברית עם הפרתים, אויביה המושבעים של רומא, שמינו אותו לשליט ולכהן גדול. הורדוס הלך בדרכי אביו אנטיפטרוס, שהיה יועצו הבכיר של הורקנוס, ונקט במדיניות פרו-רומאית ברורה. משום כך לא נשאר הורדוס בירושלים, בניגוד לאחיו פצאל שהושם לאחר מכן במעצר ואיבד את עצמו לדעת, ולהורקנוס שנשאר אף הוא בירושלים ואנשיו של מתתיהו אנטיגונוס כרתו את אוזנו, מה שמנע ממנו לחזור ולשמש ככהן גדול גם אילו היתה נוצרת ההזדמנות לכך.

לאחר שמינה אותו הסנאט הרומאי למלך בארץ ישראל (כחלק משיטת הממשל הרומית שבה בצד האימפריה היו מדינות נלוות הכפופות למרותה), נאלץ הורדוס להילחם במתתיהו אנטיגונוס במשך שלוש שנים, עד שבשנת 37 לפנה"ס ביסס את שלטונו על חלקים גדולים מארץ ישראל

(במרוצת השנים הגדילו הרומאים את היקף ממלכתו, שכללה גם את הגולן, החורן והבשן). הקמת מפעלי בנייה היתה אחד מעיסוקיו הבולטים והקבועים. הורדוס ניהל ואף פיתח את מדינתו בכישרון רב, וגייס משאבים ששימשו לאחזקת הצבא, לפעולות בנייה ופיתוח (כמו מפעלי מים, אחוזות חקלאיות ואף נמלים על חוף הים התיכון) וכן כמס לשלטון הרומי שבחסותו שלט. יש להביא בחשבון כי הימים היו ימי פֶּקס רוֹמָנָה ("השלום הרומאי"), שבהם שרר שקט יחסי ברחבי האימפריה הרומית וגרורותיה, ושקט זה שרר גם בממלכתו של הורדוס. שלטונו של הורדוס היה ארוך יחסית – 37 שנים מאז שהכריע את אויבו, מתתיהו אנטיגונוס.

מפעלי הבנייה הראשונים של הורדוס נועדו לבסס ולהבטיח את שלטונו, וכללו את אנטוניה (ארמון-מבצר מצפון לבית-המקדש בירושלים), מבצרי מדבר רבים (בניהם מצדה), בנייה מחדש של העיר המבוצרת שומרון ומפעלים נוספים. לאחר מכן ניגש הורדוס לא רק להקמת ארמונו המרכזי בירושלים, אלא גם למפעל הבנייה המשמעותי ביותר (בצד הקמת קיסריה ונמלה) – הרחבת הר הבית בירושלים ובנייה מחדש של בית-המקדש.

הקמתה של הרודיון רבתי

חלפו שנים לא-מעטות מאז היום הגורלי בשנת 40 לפנה"ס, בטרם ניגש הורדוס להקמת הרודיון. מימוש הנדר שלעניות דעתנו נדר בהרודיון (וראו לעיל) לא היה פשוט כלל וכלל – הקמת אחוזת קבר באזור מדברי ומרוחק ממקום יישוב, ובמיוחד מעיר הבירה. לא מן הנמנע כי בשנים שבהן עדיין היה צעיר יחסית, נושא הקבורה לא הטריד את הורדוס יתר על המידה. בשנים אלו לא נמנע הורדוס מלקרוא ערים כמו קיסריה וסבסטיה (שומרון) או מבנים (כמו מצודת אנטוניה בירושלים) על שמות אנשים שחפץ ביקרם, ואולם את שמו, כך נראה הדבר, שמר בעקביות למה שתכנן להקים בהרודיון.

תחילת הפתרון של הבעיה, שהורדוס כאמור יצר במו ידיו, היתה ברעיון המבריק להחיות את ספר המדבר, בנקודה שבה נערך הקרב הגורלי, ולהקים במקום ארמון קיץ ענקי, שיפעל בדומה לארמון החורף שהלך והתפתח ביריחו. מים הובאו מרחוק, באמצעות אמת מים ממעיין המצוי בכפר ארטס של היום, הסמוך לברכות שלמה. בזכות מים אלה יכול

היה הורדוס לא רק להבטיח חיים סדירים באזור המדברי-למחצה, אלא גם לבנות בריכת-ענק (שנשתמרה כמעט בשלמותה) ולהקים גני נוי ובוסתנים נרחבים. בעיה נוספת שהיה על הורדוס לפתור היתה איוש המקום בצוות נאמן. הפתרון שנבחר היה העברת בירת המחוז שכלל את הרודיון מן העיירה בית צור, צפונית לחברון (חלחול של היום), לאתר החדש. בכך הבטיח הורדוס צוות קבוע שגם יוכל לתחזק את האתר. (עובדה זו אנו מסיקים, בעקיפין, מרשימת המחוזות המצויה בכתובים לפני ימיו של הורדוס ולאחריו.)

אך מעל לכל נועדה הרודיון, עם הקמתה, לשמש כארמון נרחב שאפשר להזמין אליו מדי קיץ (ואף בעונות המעבר) לא רק את בני המשפחה, אלא גם רבים מתושבי ירושלים ויהודה, מן הסתם בעיקר בני השכבות העליונות. כך הפכה הרודיון ממקום בלתי ידוע בשולי המדבר לאתר מוכר, אשר כל מי שמכבד את עצמו שואף להיות מוזמן אליו כאורחו של המלך. עכשיו כבר היה אפשר להביא בחשבון את מיקום אחוזת הקבר במקום ידוע ויוקרתי זה, גם אם המלך היה, עדיין, צעיר יחסית. במילים אלה תיאר את האתר יוסף בן מתתיהו:

וכשנסתיימה חתונתו (של הורדוס), בנה מבצר נוסף באותם מקומות, שבהם ניצח את היהודים כשקיפח את שלטונו ואנטיגונוס עמד בראש המדינה. מקום מבצר זה מרוחק מירושלים כשישים ריס והוא חזק מטבעו ונוח ביותר לבנין (מבוצר), זו גבעה המתרוממת בנחת לגובה עשוי בידיים, עד שבהיקפה צורתה היא צורת שד, ונתחלקה חלקים, חלקים על-ידי מגדלים עגולים. העליה אל המבצר היא ישרה, בנויה מדרגות חלקות עד מאתיים (במספר). בפנים המבצר חדרי מגורים יקרים של המלך, עשויים לבטחון ולנוי כאחד. לרגלי הגבעה (היו) בניינים שבניתם היתה מרהיבת עין מטעמים אחרים וגם משום אמת המים, שנעשתה לאורך מרחק רב ובהוצאות גדולות – שכן לא היו (מים) במקום עצמו. על פני המישור מסביב (לגבעה) היו בניינים שלא נפלו משום עיר, והגבעה שימשה בירה לשאר הבניינים.

קדמוניות היהודים, ט"ו 325-322

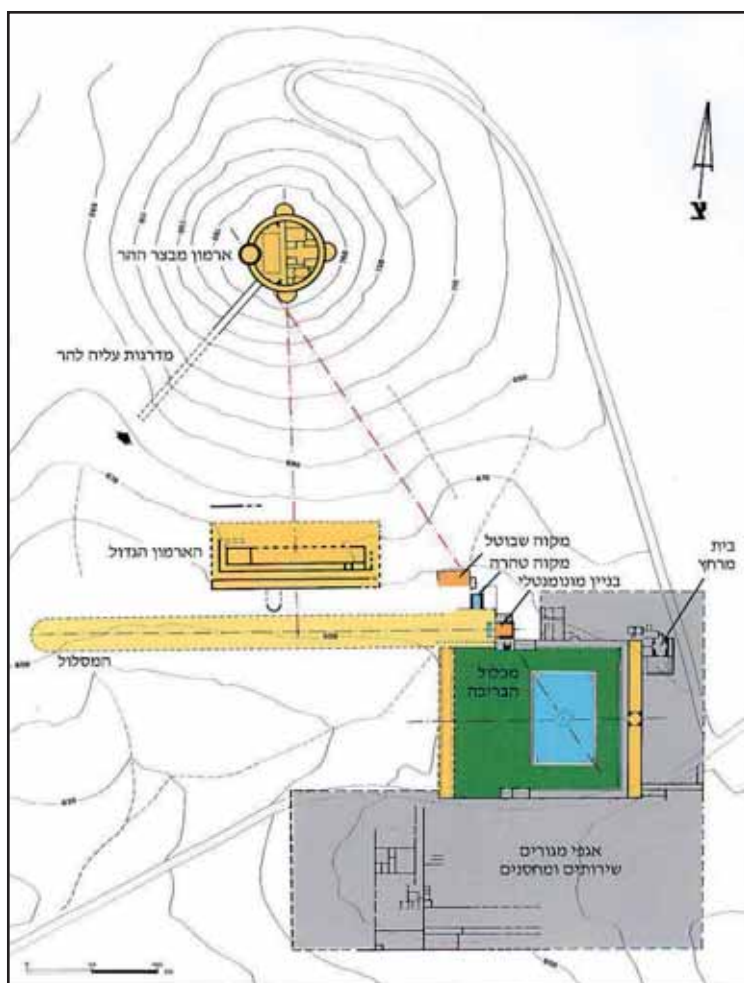
הורדוס לא הסתפק בארמון רחב-ידיים. הוא החליט להקים במקום מונומנט שייראה ממרחקים. לא זו בלבד שהרודיון היתה אמורה להתפרסם כארמון ענק עתיר גנים ומים, אלא שגם יהיה אפשר לראות אותה מן הבירה, או

לפחות מראשי ההרים הסובבים אותה, דוגמת הר הצופים. רצון זה הביא להקמת בניין מיוחד במינו, ארמון מבוצר, עגול ומוקף במגדלים, שלושה מהם עגולים-למחצה והרביעי (המזרחי) עגול. הבניין היה בקוטר של 63 מטרים, כ-30 מטרים גובהו (מעל לקרקע) וגובה המגדל המזרחי, ככל הנראה, למעלה מ-40 מטרים. במרוצת השנים כוסה חלקו התחתון של הבניין, מבחוץ, בשפך ענק בדמות חרוט, הבולט למרחקים עד היום. לאחר הרס חלקו העליון של הבניין, קיבל ההר דמות של הר געש, אך במקורו בלט הבניין מתוך החרוט כמעין פטמה. יוסף בן מתתיהו, וראו לעיל, המשיל את דמות ההר לשד של אשה.

ואולם, הארמון שהוקם בראש ההר היה רק אגף אחד לצד אגפי ארמון רבים שנבנו למרגלות ההר – "הרודיון תחתית". הרודיון כולה, והרודיון תחתית בפרט, מצטיינת בתכנון כולל, ב"בניי ערים" בלשון ימינו. האתר כולו נבנה במערכת אחת של כיוונים, צפון-דרום ומזרח-מערב. משתמע מכך שכל המבנים והקירות באתר הנרחב מקבילים או ניצבים זה לזה (את החריג היחיד נציין בהמשך). האתר גם תוכנן בשילוב של מערכת צירים אדריכליים, שסייעו לאדריכליו של הורדוס בעיצוב המכלול הגדול.

בהרודיון תחתית היו שני מוקדים. המוקד האחד, שכיום הוא הרוס כמעט לחלוטין, היה בניין ענק ("הארמון הגדול", 130 מטרים אורכו וכ-60 מטרים רוחבו), אשר שימש ככל הנראה כאגף הארמון המרכזי של הרודיון. הבניין מצוי למרגלות ההר, על אותו ציר סימטריה החוצה אותו, כמו גם את הבניין העגול, לשניים, וגבוה מיתר הבניינים בהרודיון תחתית. המוקד האחר היה בריכת המים גדולת-הממדים שכבר הזכרנו (70 מטרים אורכה ו-45 מטרים רוחבה), שהיתה מוקפת בגן נוי מעוצב ובעזרות עמודים – "מכלול הבריכה". מכלול זה היה מוקף משלושה עברים בגושי בניינים, שכללו חדרי אירוח ובילוי (רק חלקם הקטן נחשף בחפירות), אגפי מגורים (ביניהם מגורי הצוות הקבוע), מחסנים ומבני שירותים (ובהם אורווה שנחשפה בחפירות). בין השאר נחשף כאן, סמוך למכלול הבריכה, בית-המרחץ, בסגנון רומאי. הורדוס הוא, ככל הנראה, הראשון שהקים בית-מרחץ רומאי ביהודה.

למסגרת המסודרת של התכנון היו בוודאי כמה מטרות: לעצב את המקום בצורה מסודרת ומרשימה; למצוא מקומות מתאימים לפונקציות השונות; ולשמור על קשר אדריכלי

תכנית כללית של הרודיון רבתי. שימו לב לתכנון הקפדני ולשימוש בצירים אדריכליים

בניית קירות תמך רבים ושפיכת מילויים בהיקף נרחב). המסלול נבנה למרגלות הארמון הגדול ובמקביל אליו, כחלק ממערכת הכיוונים הכללית של הרודיון. אין לנו ספק בכך שהמסלול נועד לשמש לטקס ההלוויה והקבורה; וזאת בעקבות התיאור המפורט שהותיר לנו יוסף בן מתתיהו:

סביב המיטה היו הבנים והמון הקרובים, ואחריהם אנשי הצבא מחולקים לפי אומותיהם או הכינויים. וכך היו ערוכים: הראשונים היו שומרי-הראש, אחר כך הגדוד התראקי, ואחריהם הגרמנים כמה שהיו, אחרי אלה הגדוד הגאלאטי, כולם בכלי מלחמה. מאחורי אלה היה כל הצבא כאילו הוא יוצא למלחמה, בהנהגת ראשי הגדודים וראשי המערכה שלהם. אליהם נצטרפו חמש מאות עבדים נושאי בשמים. הם הלכו שמונה ריש

בין ההר למכלול שמתחתיו. הנקודה האחרונה באה לכלל ביטוי לא רק בציר הסימטריה המשותף לארמון מבצר ההר ולארמון הגדול (שכבר נזכר) ובצירים אחרים שהשתלבו במערכת הכיוונים האחידה של האתר, אלא גם בציר אלכסוני, יוצא דופן, שקשר את בריכת המים הגדולה עם מרכז המגדל המזרחי העגול שעל ראש ההר, האלמנט הבולט ביותר בהרודיון רבתי (ראו איור).

מקום מנוחתו האחרון

דומה כי בשלב ההקמה של הרודיון, תכנון אחוזת הקבר עדיין לא קיבל עדיפות ראשונה. אך פטור בלא כלום אי-אפשר: מדרום-מזרח למכלול הבריכה, בכיוון הארמון הגדול, הוקם בוודאי כבר בשלב הראשוני מבנה (שרק יסודותיו שרדו), אשר נועד לדעתנו לשמש כמבואה אל תוך מערת הקבורה, שהיא עצמה עדיין לא נחצבה (המבנה נמצא סמוך לציר האדריכלי האלכסוני, הקושר את הבריכה הגדולה עם המגדל המזרחי). אורכו של מבנה זה, שדמה בצורתו לאות "ח", היה 25 מטרים, ובצמוד אליו נבנה מקווה טהרה – מתקן המלווה מערכות קבורה רבות מימי בית שני (דוגמת קבר המלכה הלני בירושלים, המוכר כ"קברי המלכים"). ייחודו של מבנה המבואה בכך שהוא היה הבניין היחיד שנבנה בהרודיון שלא על פי אותה מערכת כיוונים שנזכרה (בכך יש אולי משום עדות מסייעת לכך שנבנה למטרה חריגה). מכל מקום, צורתו של הבניין, כיוונו החריג והמקווה שנסמך אליו מביאים אותנו למסקנה כי בסמוך אליו אמור היה להיות מקום הקבורה. חשוב לציין כי המבנה פורק עוד בימיו של הורדוס, וכי קירות ושפכים של אדמה המתוארכים לימיו של הורדוס כיסו אותו.

חלפו כמה שנים. האתר כבר החל לתפקד, ובינתיים גם צבר בוודאי יוקרה רבה. עתה החליט המלך להקדיש תשומת לב מרובה יותר לאחוזת קברו; גם גילו הלך והתקדם. אלא שהפעם ניתנה תשומת הלב לא רק למערך הקבורה עצמו, אלא גם לטקס ההלוויה והקבורה העתידיים, זאת על פי ניתוח השרידים שחשפנו כאן במרוצת השנים: 1. בניין שעל פי צורתו, נועד לשמש כטרקלין (ראו בהמשך); 2. מקווה טהרה גדול; 3. אבנים מפוארות בסגנון אופייני למצבות קבורה מימי בית שני בארץ ישראל; 4. ומעל לכל בנייתו של "המסלול" (משטח מפולס, מרשים בגודלו, שהקמתו חייבה

אבן מסותתת בקפידה שנחשפה ב"אחוזת הקבר" שבהרודיון תחתית. האבן היא קטע מאפריז בסגנון הדורי, שהיה נפוץ בקברים מפוארים מימי בית שני ביהודה (תצלום: זאב רדובן, באדיבות משלחת החפירות)

קבר חצוב בסלע מימי בית שני, צפון ירושלים

לשם קיום סעודות הבראה. מה שמחזק אותנו בדעתנו זו הוא הדמיון שבין האולם בהרודיון לבין טרקלינים המצויים בפטרה, בירת הנבטים, בסמוך למצבות קבורה חצובות בסלע. במיוחד רב הדמיון לטרקלין היפה ביותר בפטרה, הצמוד לקבר המכונה בשם קבר החייל הרומי. מיקומו של הבניין המונומנטלי, ובמיוחד קירותיו העבים, מעלים גם אפשרות היפותטית כי על גג המבנה נבנתה מצבה, אולי בדמות פירמידה, שאותה ניתן היה לראות ממרחקים, בדומה לפירמידה ששרדה בנחל קדרון בירושלים, על ראש מצבת צדקיהו.

להירודיון, שכן בפקודתו של הורדוס שם היתה קבורתו. כך אפוא נפטר הורדוס מן העולם. **קדמוניות היהודים י"ז, 196-199**

בקצה המערבי של המסלול, על ציר הסימטריה שלו, מתחת למכלול הבריכה (כמו גם, ובמדויק, על גבי הציר האדריכלי האלכסוני שכבר הזכרנו), הוקם בניין אשר במהלך חשיפתו היינו משוכנעים כי בו מצוי המאוזוליאום של המלך. זאת לאחר ששתי הנחות קודמות שלנו הופרכו – הראשונה, שהמסלול שימש כהיפודרום (מסלול למירוצי סוסים), והאחרת, כי מדובר במבנה פתוח עם מערך של ספסלים, שעליהם ישבו הצופים בתחרויות שנערכו, לכאורה, בהיפודרום. עם השלמת חשיפתו של הבניין, שאותו כינינו בשם "הבניין המונומנטלי", התברר כי לא התאים לשמש כמאוזוליאום (בעיקר עקב ריבוי של פתחים גדולים מן החוץ). גם חדר צמוד "אכזב" תקווה שהתפתחה בינתיים, לאתר כאן את קברו של המלך.

תקווה חדשה לאיתור מבנה הקבורה נפתחה עם גילוייה, בסמוך, של קבוצת אבני גיר קשות, מסותתות להפליא בסגנון אופייני לימיו של הורדוס. חלק מהאבנים נשאו עיטורים אופייניים למבני קבורה מימי בית שני (ראו איורים משמאל). אלא שבהמשך החפירה הסתבר כי אבנים אלו הועברו בתקופה הביזנטית ממקומן המקורי, ושימשו להקמת כנסייה שנבנתה מדרום לבניין המונומנטלי. בהמשך החפירות שערכנו חיפשנו את יסודות הבניין שממנו נלקחו האבנים. זאת מתוך הנחה כי כך נאתר את מקום הקבורה. מועמד סביר לבניין נעלם זה מצאנו רק לאחר שנים רבות של חיפוש באזור נרחב למדי (המשתרע על קרוב ל-5 דונמים). עתה חשפנו מבנה בן שלושה חדרים, צמוד אל המסלול, כ-25 מטרים אורכו, שבדומה לבניין דמוי האות "ח" שפורק נועד, לדעתנו, אף הוא לשמש כמבואה מפוארת לקבר העתיד להיחפר בצדה. במהלך החיפושים האינטנסיביים (שהקשה עליהם מקבץ גדול של בניינים מן התקופה הביזנטית, שנבנו כאן על גבי, ואל תוך, הבניינים ההרודיאניים), איתרנו גם מקווה טוהרה גדול, אף הוא צמוד אל המסלול, שחזק את הערכתנו כי לפנינו אחוזת הקבר שבנה הורדוס.

למה שימש הבניין המונומנטלי שבקצה המסלול? אם לשפוט על פי האולם שתפס את מלוא שטחו, הרי שהיה עשוי לשמש כטרקלין – חדר או אולם לסעודות – כמו, לדוגמה,

אף שהמערך היה עתה מושלם, לא נחה דעתו של הורדוס, ועם השנים שחלפו, כשהלך המלך והזדקן, שב ושינה את דעתו לגבי מקום הקבורה והחליט, על פי ממצאי החפירות, להיקבר על מזרון ההר, קרוב לפסגה. לכאורה היתה גם אפשרות להיקבר בתוך ארמון מבצר ההר (הבניין העגול בראש ההר עם ארבעת המגדלים סביבו) – ששימש כאמור כארמון, כמצודה וגם כמונומנט. חוקרים שונים הביעו לא פעם את דעתם, כי את הקבר יש לחפש בבסיסו האטום של המגדל המזרחי העגול. ואולם, קבורה בתוך הארמון היתה פוסלת אותו מלשמש את צאצאיו של המלך, ואחרי ככלות הכל אין ספק שהורדוס תכנן כי האתר ימשיך לפעול גם לאחר מותו. להנצחה כאן היתה אמורה להיות משמעות של ממש אם האתר היה ממשיך להיות חי ותוסס. גם המסד האטום של המגדל לא נראה היה לנו, בהכרח, כתולדה של קבר הטמון בתוכו, אלא שהוא, כפי שמיד יוסבר, נבנה מתוך שיקול הנדסי. ניתוח בנייניו של הורדוס הביא אותנו למסקנה כי ניתן לבדוד ביניהם קבוצה ייחודית של מגדלים רבי-קומות, אשר בראשם הוקמו חדרי מלכות ואירוח ואף, מה שמפתיע במיקום כה גבוה, בתי-מרחץ (!). תפקידו העיקרי, אם לא היחיד, של המסד האטום היה, למיטב הבנתנו, הגנה על הקומות העליונות בפני רעידות אדמה (על פי תיאורו של יוסף בן מתתיהו, הגיעו חלק מן המגדלים הללו – מגדלי פצאל, היפיקוס ומרים, שניצבו באזור המצודה של ירושלים העתיקה – לגובה 40-45 מטרים).

המקום שנבחר עתה לקבורה, על גבי ההר, היה מחוץ לחומה היקפית שסבבה את הפסגה (במרחק של כ-45 מטרים לערך מן הבניין העגול), סמוך לשביל העלייה אל ההר, שביל שלאורכו נחצבו שלושה בורות מים. (קיום שניים מן הבורות היה ידוע עוד משנות השישים; את הבור השלישי מצאנו בשנים 74-1973; על קיום החומה ההיקפית למדנו לאחרונה, בעת החיפוש אחר הקבר, וראו להלן). מיקום הקבר נבע, לדעתנו, מן הרצון להיות "מחוץ לגדר", ביטוי בעל משמעות שלילית בימינו בעקבות קבורת אנשים שאיבדו את עצמם לדעת, אך כאן בהרודיון נעשה הדבר מתוך התחשבות במיקום הארמון בראש ההר וברצון להותיר אותו טהור מטומאת המת. ואף שמורד ההר היה מתאים ביותר לחפירת מערת קבורה בתוכו (ואכן זה מה שחיפשנו לראשונה כאשר עלינו, במחצית שנת 2006, אל המדרון, מתוך כוונה לאתר את קברו של הורדוס), הרי שלקבר נבחרה הפעם צורה של

מאוזוליאום – בניין העומד בפני עצמו, בדרך-כלל על גבי מסד מוגבה, ואשר בתוכו נשמרות גופות הנפטרים, במקרים רבים בתוך ארונות או סרקופגים, שהם ארונות גדולים ומפוארים המחקים דמות של בניין, והמכוסים בדרך-כלל במכסה דמוי גג גמלוני.

את החיפוש אחר הקבר על המדרון התחלנו במעקב אחר קיר תמך משופע, בנוי אבני גזית בנדבכים. קיר זה נחשף בשנת 1964, בזמן שלטון ירדן, על-ידי מחפשי מטמונים (ולא על-ידי הנזירים הפרנציסקנים שחפרו בצורה מסודרת ורשמית את הארמון המבוצר). הנחנו כי הקיר המשופע עשוי להתקשר עם מקום הקבורה בדרך כלשהי. בדיעבד התברר כי הקיר המשופע סבב את כל ההר, כמעין חומת-גדר, בוודאי על מנת למנוע מאנשים לא-רצויים גישה חופשית אל ארמון המבצר.

בזמן החיפוש אחר הקבר הקדשנו מאמץ מיוחד לבדיקת האזור הנמצא ממזרח למגדל המזרחי העגול, שמטרתו היתה, כאמור, לאפשר הקמת חדרי מלכות (אולי מעין "פנטהאוז" בלשון ימינו), בגובה רב. בחדרים מוגבהים אלו ניתן היה ליהנות הן מן הנוף המרהיב הסובב והן מרוחות מרעננות בימים חמים. כיוון המחשבה שלנו נבע משני מניעים: ראשית, סברנו כי הקבר עשוי להימצא בתוך הסלע עמוק מתחת למגדל; ושנית, פעלנו לאורך ציר מזרח-מערב של הבניין, וכבר הדגשנו את חשיבותם של הצירים האדריכליים בעת תכנון הרודיון, וביניהם הציר האלכסוני המתחיל בבריכה הגדולה למרגלות ההר ומסתיים במרכז המגדל המזרחי העגול.

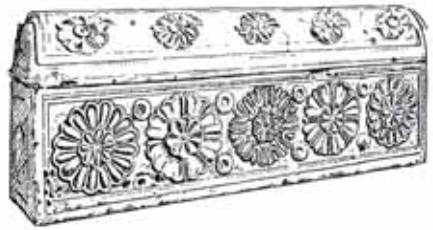
את מערת הקבר אמנם לא מצאנו למרגלות המגדל המזרחי, אך למדנו כאן עובדות חשובות על דרך הקמת החרוט המלאכותי. החרוט עשוי מגרעין אדמה מהודקת היטב, אשר כוסתה בקליפה עבה של חומר מחצבה, אבנים קטנות ובינוניות וכל החצץ והחול היוצאים יחד איתן בעת כריית האבן. חומר זה, מכל מקום, הובא היישר מן המחצבה אל מדרון ההר, כפי שניתן להסיק מן הגוון הלבן של האבנים, שקרני השמש עדיין לא שזפו אותן. כאן למדנו גם פרט חשוב נוסף – מרבית הקיר המשופע שסבב את פסגת ההר פורק עוד בטרם נשפך השפך הגדול. בחלק מאבני הקיר נעשה שימוש חוזר בעת הקמת מערכת מדרגות חדשה אל ההר, כפי שנתאר בהמשך.

המאוזוליאום שנתגלה בחודשים אפריל-מאי 2007

שבר מן הסרקופג המלכותי המעוטרים בחזטות (שושנות; תצלום: חעי פורת)

צור של סרקופג מפואר שנחשף ביחשלים במאה ה-19 בקבר המלכה הלני (היחזע בשם קברי המלכים)

נבנה בצפון-מזרח ההר, על גבי המדרון בסמוך לגרם המדרגות הרחב שעלה מתחתית ההר עד סמוך לראשו – אזור שהיה פעיל למדי גם קודם לכן. כאן התקיימה העלייה אל ראש ההר, ככל הנראה בעזרת שביל מתפתל; כמו כן כלל אזור זה גם מתקני מים, בורות אגירה, תעלות ניקוז ובריכות. כאן גם מצוי כבש (רמפה), שנבנה במקביל ובצמוד אל הקיר המשופע ואשר בעזרתו התגברו העולים בשביל המתפתל, בדרכם אל ראש ההר, על גובהו של הקיר המשופע. המאוזוליאום, מכל מקום, קיבל עתה, מבחינתו של הורדוס, עדיפות ראשונה, וכמה ממתקני המים שהיו כאן יצאו מכלל שימוש, ביניהם בור מים שניצב בדיוק

אזור החפירה שבו נחשף קבר הורדוס (תצלום: אהוד נצר)

מתחת למצבת הקבר, ובנאייו של המלך נאלצו לבנות בתוכו קירות עבים כדי למנוע את קריסתה של תקרת הבור תחת משקל המונומנט.

גילוי מצבת הקבורה קדם גילוי שברים רבים של סרקופג – ארון קבורה גדול שנועד להניח בתוכו את גופת המת מבלי להזיזה לאחר מכן (זאת בניגוד למנהגים אחרים, כמו לדוגמה הנחת הגופה בכוך ולאחר מכן איסוף העצמות אל תוך גלוסקמה, מעין קופסה עשויה מאבן). כבר השברים הבודדים שמצאנו – ואשר עוררו בנו התרגשות רבה בהיותם, באותו הרגע, "דרישת השלום" הראשונה ממקום הקבורה – העידו על סרקופג מפואר ומעוטרים. יחד עם זאת הסתבר,

שחזור הסרקופג המלכותי שנחשף בהרודיון

מימין: שבר של כרכוב מעוטור, אחד מרכיבים שנמצאו בחפירות (תצלום: גילי סומך, באדיבות משלחת החפירות); משמאל: עיטור בדמות אורנה, חלק מן המאוזוליאום שנהרס (תצלום: אהוד נצר)

מבט אל שרידי הפודיום של מצבת הקבורה (מבצבים דרך הבורות הטכניים של החפירה)

כבר ברגע מוקדם זה של חשיפת מקום הקבורה, כי הסרקופג הגדול נשבר למאות שברים, ולפיכך אין לנו ספק שנשבר במתכוון, בוודאי כביטוי של זעם.

לשחזור ראשוני של דמות הסרקופג מסייעים ממצאים מן המאה ה-19 בקבר המלכה הלני שבירושלים ("קברי המלכים") – שני סרקופגים שעיתורם דומה, ודופנותיהם מכוסים בתבליטי רוזטות (שושנות). סרקופגים אלה הובאו למוזיאון הלובר בפריז.

מצבת הקבר עצמה הורכבה ממסד (פודיום) וממבנה שניצב עליו, אשר יחדיו היוו את המאוזוליאום. מסד המאוזוליאום היה ריבועי בצורתו (10x10 מטרים שטחו), אך גובהו המדויק טרם נקבע. אבניו היו גדולות מכל מה שהיה מוכר בהרודיון עד לגילוי הקבר; גם האבן, אבן גיר לבנה במיוחד, שונה מזו המצויה בסביבת הרודיון, והובאה ממרחקים. עיבוד האבן מעולה, ורוחב המישקים בין האבנים הוא כ-2 מ"מ בלבד.

על גבי הפודיום עמד מבנה שפורק כליל, אך פריטים אדריכליים שנמצאו פזורים בשטח (חלקי עמודים, כותרות, חלקי כרכובים, קורות ועוד) יאפשרו לנו בהמשך המחקר לקבל תמונה בסיסית של דמותו של המאוזוליאום – מבנה עגול, או עגול בחלקו, שהיה מוקף בעמודים בחלקו או במלואו (עם השלמת החפירה ולימוד כל הפרטים, אנו מקווים לקבל תמונה ברורה יותר).

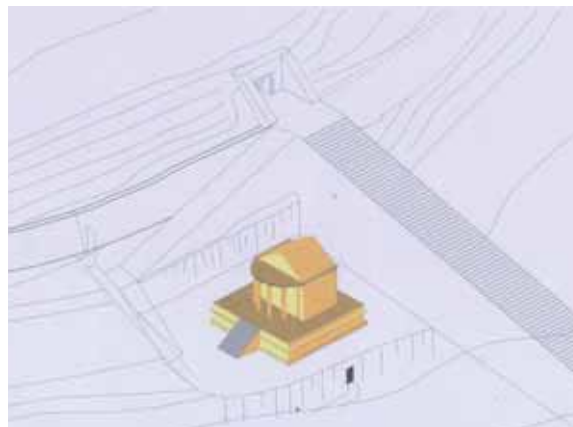
המאוזוליאום נחשף במצב של הרס מתקדם, וכאמור, הסרקופג נותץ למאות שברים. האחראים להרס הם, קרוב

למעלה: קטע מן הפודיום (המסד) של מצבת הקבר (המאוזוליאום); למטה: פרט של הסיתות המדויק והמתוחכם של האבנים שיצרו את הפודיום (תצלום: גילי סומך, באדיבות משלחת החפירות)

מבט מכיוון צפון-מזרח אל הר ההרודיון. במרכז בולטים שרידי גרם המדרגות הרחב שעלה אל ההר (צילום מבלון: פסקל, דרון ודודי, באדיבות משלחת החפירות)

מיקום הקבר בפניה שבין הקיר שסבב את פסגת ההר וגרם המדרגות הרחבות שעלו אל ההר, ואשר נזכרות בכתבי יוסף בן מתתיהו (דמות המבנה היא לצורכי אילוסטרציה בלבד)

המדרגות הללו היתה קשורה בארגון מחודש של מערך ההלוויה והקבורה. בדומה למסלול, גם למדרגות היתה מטרה טקסית – לפאר את מסע ההלוויה.

אחת הפעולות האחרונות שנעשו על ההר בימיו של הורדוס היתה עיצוב ההר בדמות חרוט, על-ידי שפיכת השפך המסיבי. האם פעולה זו קדמה לבניית המאוזוליאום, נעשתה בו-זמנית, או לאחר מכן? – זאת קשה לקבוע בשלב זה של המחקר. גם סוגיית המדרגות בחלק העליון של הגבעה טרם התבררה כל צורכה. על פי הממצאים בשטח, ידוע כי לקראת שפיכת השפך המסיבי נבנה פרוזדור (שנחשף סמוך לארמון מבצר העגול, שבראש ההר), ואשר תחם את המדרגות בקטע העליון (צר יותר מגרם המדרגות המונומנטליות), פרוזדור שהיה מחוזק במערכת קשתות על מנת למנוע את קריסתו בלחץ השפך המסיבי. עדיין לא ברור מהי נקודת המעבר בין שני חלקי המדרגות (המונומנטליות ואלו שבתוך הפרוזדור) ולא ידוע בשלב זה היכן בדיוק עברו האנשים מן המדרגות המונומנטליות אל מצבת הקבורה. לא מן הנמנע כי חלו שינויים בגרם המדרגות המונומנטלי לאחר טקס הקבורה (ויש לצפות להשלמת החפירות ולימודן להסקת המסקנות הסופיות בנדון).

נציין כי החפירה של מונומנט הקבורה, וכן של סביבותיו, טרם נסתיימה. המסקנות המובאות במאמר זה לגבי המאוזוליאום והגישה אליו הן ראשוניות, ורק עם המשך

לוודאי, המורדים היהודים שהגיעו לכאן בשנת 66 לספירה, במהלך המרד הגדול ברומאים, ואשר התבצרו במקום עד שנכנעו לרומאים שצרו עליהם, כשנה או שנתיים לאחר חורבן בית המקדש בשנת 70 לספירה. אנו למדים על כך הן מממצאים שנמצאו בסביבות המאוזוליאום והן מניתוח המידע ההיסטורי והארכיאולוגי שנצטבר עד עתה במחקרנו. הסיבה להרס היתה, ככל הנראה, כפולה: רגשות כעס, או אף נקם, שכוונו כלפי המלך הורדוס, גם אם חלפו כ-70 שנה מאז מותו; וגם צורך באבני בנייה למבנים שהקימו המורדים, בדומה לתהליך המוכר היטב ממצדה באותן השנים. במיוחד בולטים רגשי הזעם שהופנו לסרקופג, שנותץ לשברים כה רבים. לא מן הנמנע, מכל מקום, כי המורדים הרסו את המונומנט סמוך להגיעם להרודיון.

שרידי גרם המדרגות המונומנטלי, שעלה ממרגלות הגבעה כמעט עד לראשה (בגזרה הצפון-מזרחית של הגבעה), היו מוכרים לכל החוקרים, גם בלא כל חפירות ארכיאולוגיות. מדרגות אלו נזכרות בכתבי יוסף בן מתתיהו, שאף מונה את מספרן, כ-200, מספר לא רחוק ממה שנמצא בפועל. כל החוקרים ראו במדרגות אלו חלק בלתי נפרד מן המבנה המקורי של האתר. במהלך השנה האחרונה התברר כי המדרגות המונומנטליות היו האחרונות שנבנו בגזרה זו של ההר, וכי לבנייתן קדם, קרוב לוודאי, שביל מתפתל ונוח יותר להליכה. המסקנה הנובעת מכך, לדעתנו, היא כי הקמת

ביום ה' 13.12.07, בשעות 19:00-22:00, יתארח פרופ' אהוד נצר בפורום "גליליאו" וישמח לענות על שאלותיכם. המעוניינים מוזמנים לפורום מדע וחברה באתר "גליליאו":
www.ifeel.co.il/galileo

אהוד נצר הוא פרופסור מן המניין (אמריטוס) במכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית. בוגר לימודי אדריכלות בטכניון ובין עבודותיו האדריכליות ניהול צוות תכנון הרובע היהודי בעיר העתיקה ירושלים (1967-1970). השתתף בחפירות ארכיאולוגיות רבות, החל משנת 1956 (ביניהן חצור ומצדה) וסיים עבודת דוקטורט באוניברסיטה העברית בשנת 1978. החל משנת 1972 יזם וניהל חפירות רבות; את החפירות הנרחבות ביותר ערך בהרודיון ובארמונות החורף מימי בית שני בירחו (ארמון חשמונאים, שגילה בחפירותיו, וארמונות משל הורדוס). כמו כן ניהל חפירות בקיסריה, קיפחוס, בניאס, ציפורי ואתרים אחרים. פרסם ספרים ומאמרים רבים.

רחל צ'אצ'י-לוריס היא ילידת בלגיה, בוגרת אוניברסיטת אנטוורפן באדריכלות ואוניברסיטת לווין בארכיאולוגיה. השתתפה בחפירות בישראל ובסוריה ומאז 1997 מסייעת לאהוד נצר במחקריו ובפרסומיו המדעיים.

יעקב קלמן הוא ארכיאולוג וחקלאי, בוגר האוניברסיטה העברית. השתתף שנים רבות בחפירות בדרום הארץ. החל משנת 1995 סייע ביד המחבר במצדה, בירחו ובהרודיון.

רועי פורת הוא ארכיאולוג, בוגר אוניברסיטת בר-אילן ומוסמך האוניברסיטה העברית. ערך במשך שנים אחדות סקרים במדבר יהודה, בעיקר במערות שהסתתרו בהן יהודים במרד הראשון ובמרד השני בחומאים.

לקריאה נוספת:

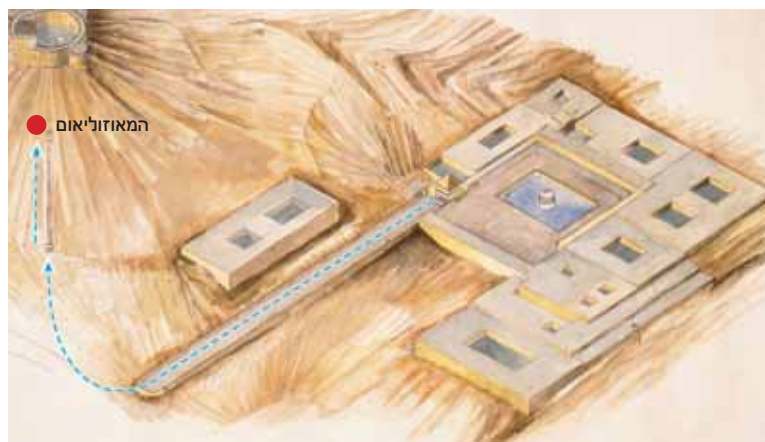
נצר, א', ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2000.

נצר, א' וארזי, ש', "מנהרות הרודיון", קדמוניות י"ח, חוברת 69-70, 1985, 33-38.

נצר, א', קלמן, י' ולוריס, ר', "מבנים ממזרח לבניין המונומנטלי בהרודיון תחתית", מחקרי יהודה ושומרון, הקובץ העשירי, 2001, עמ' 137-142.

Netzer E., "Greater Herodium", *Qedem* 13, 1981.

Netzer E., *The Architecture of Herod, the Great Builder*, Tübingen, 2006.

איזומטריה משוחזרת של הרודיון רבתי עם סימון המסלול המשוער של הלווייתן של המלך הורדוס

החפירות והמחקר נוכל להציג תמונה ברורה יותר, אף אם לא סופית.

חתימה

הרודיון היא, אם כן, מכלול אדריכלי עצום, רב-תכליתי, שנבנה במטרה ליצור את התנאים להקמת אחוזת קברו של המלך והנצחה לשמו במקום מדברי-למחצה, רחוק מן הבירה. אין ספק כי חזונו, חשיבתו האנליטית ודמיונו הפורה של הורדוס חברו כאן יחדיו ליצירת אתר ייחודי, שנבנה בתקופת המעבר שבין האדריכלות ההלניסטית, ששלטה עד אז במזרח אגן הים התיכון, לאדריכלות הרומית, שהלכה והתפתחה במהירות באגן הים התיכון ומערב אירופה. ניתן לזהות בהרודיון אלמנטים משני זרמים אלו, אך מעל לכל ניתן לזהות כאן את קווי אישיותו הרבגונית של אדם שהטביע את חותמו על ארץ ישראל בשלהי ימי הבית השני. ■